

FATABUREN 1967

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1967

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1967

Redaktion: Gösta Berg · Sam Owen Jansson · Skans Torsten Nilsson

Redigerad av Ernst-Folke Lindberg

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Ivar Hægströms Tryckeri AB 1967

Pärmens färgbild: Hagaberg på Svartsjölandets sydligaste udde. Detalj från målning av Emil Wallenstråle 1887. På den högra villans balkong står v. häradshövd. Eugène Westin, som bodde här på sommarnöje. Stället äges nu av hans barnbarn. Tavlan tillhör fil. dr Hans Hansson och hans maka Ingrid, född Westin.

Tvätt före maskinerna

Artikeln Tvättning i andra upplagan av Nordisk familjebok (Sthlm 1920) anger, att bomulls- och linnetvätt tillgås på följande sätt: kläderna läggs i kallt vatten i förväg, därpå vrids de ur och tvättas i ljumt vatten med tvättmedel samt kokas eller byks. Sedan sköljs de en eller två gånger, vrids ur och hängs upp till torkning.

Artikeln skiljer på kokning och bykning, dvs. ösning med lut. När den skrevs var emellertid ösningsmetoden redan ganska ovanlig och på väg att alldeles överges. År 1936 gav Nordiska museet ut en frågelista om klädtvätt (NM 64) med tonvikt på äldre metoder, särskilt ösning. Listan besvarades av 140 meddelare, och svaren belyser främst tillståndet på landsbygden under 1800-talets tre sista decennier. Proceduren var då i stora drag den som beskrivits ovan.

Tvättmedel

Allmänt användes vid den tiden dels köpt eller hemkokt såpa, dels en pottaskelut som erhöles genom kokning eller urlakning av aska, helst efter björk, bok eller en. Man skulle akta sig för lut av ek- eller alaska, som färgade kläderna röda. Askan samlades ur kakelugnar och spisar och sållades före användningen. Den hemgjorda såpan kokades av asklut och fett från slaktade djur.

På samma sätt, genom urlakning av växtaska, framställdes ännu in på 1800-talet de alkalier som behövdes för t. ex. glas- och tvålindustrien och de stora linneblekerierna. Det holländska lärfetet var berömt för sin höga kvalitet och vithet. Det blektes genom en tidsödande och många gånger upprepad process, som började med åtta dagars ösning med het asklut och slutade med solblekning på gräset i ett par tre veckor. De irländska linneblekarna förkortade proceduren avsevärt genom att inte ösa linnet utan koka det i luten. På 1820-talet började i England (och från 1870 i Tyskland) industriell framställning av soda ur koksalt, något som fick stor betydelse för hela den kemiska industrien. Som biprodukt fick man klor och därmed ett snabbt och effektivt blekmedel, som slog ut den gamla ängsblekningen inom textilindustrien.

Under slutet av 1800-talet fanns soda och lutpulver att tillgå i de svenska handelsbodarna. Hushållen fortsatte dock länge ännu att utnyttja askan från spisar och kakelugnar till tvättlut. Såpkokning var däremot en så omständlig sak att såpan var en uppskattad köpvara. Till tvätt av yllekädrar och ömtåliga, färgade plagg var emellertid askluten oanvändbar, eftersom den förstör ylle och bleker färger, och såpan fick yllet att krympa. På de håll

i landet, där fåren tvättas före eller ullen efter klippningen, har ylle och färgade kläder kunnat rengöras i får- eller ulltvättvattnet. Eftersom ullfettet innehåller såväl fett som pottaska, har det kunnat fungera som en mild och fet tvål. »På försommaren när fåren tvättas, då passa di på å tvätta strumpor och yllekläder i det vattnet ty det hade såpa med sig» (Sörmland EU 16 903). Andra tvättmedel som nämns för ömtåliga plagg var urin, blålera, riven rå potatis och fiskspad. En ytterligare möjlighet var att alldeles undvika rengöring. »Nu är att märka: Att strumpor tvättades aldrig» (Blekinge EU 10 525). »Fruntimmerna hade underkjolar av hemvävt ylle och likaså förkläde av ylle om vintern. När det blev för smutsigt på den ena sidan, vände man det inåt, så gnoddes smutsen av mot kjolen» (Skåne EU 10 305). »Farmor, född 1816, talade om att hon begagnat blålera för tvätt av ylle och blåkläder, ylle tål ej att tvättas i asklut» (Hälsingland EU 10 019).

Till blötläggning, förtvätt, kokning samt tvätt av enkla färgade plagg gjordes en klar lut i förväg. Man hade askan lös eller vanligare instoppad i en tygpåse. Antingen hälldes hett vatten över askan och fick stå och dra, eller också kokades aska och vatten. Sedan luten svalnat silades den. Till 20—25 liter vatten togs 7—8 liter aska.

Blötläggning och gnuggning

Blötläggningen skedde en eller flera dagar i förväg i vatten med eller utan tillsats av lut eller soda. Ofta skedde blötläggningen på en lördag och tvättningen började tidigt på måndagsmorgonen, för att hela arbetet

skulle hinna bli klart under veckan. Kläderna fick rinna av och gnuggades sedan mellan händerna minst två gånger i varmt lut- eller såpvatten. Man började med vittvätten, som sedan skulle ösas eller kokas för att bli vit. De färgade plaggen, som allmänt kallades rand- eller blåkläder, utsattes endast för gnuggning och sköljdes sedan. Tvättbrädan med veckad zinkplåt kom i handeln tidigast på 1870-talet, berättar meddelarna. På många håll köptes de på marknaderna först omkring sekelskiftet. Många använde gamla tov- eller valkbräden, som var avsedda för hopfiltning av strumpor och vantar. Behovet av hård gnuggning och tvättbräden kom enligt många uppgifter med den ökade förekomsten av bomullskläder. »Tvätten bestod av hellinne, som var löstvättat, därför gick det att tvätta utan gnuggning, sedan bomullskläderna kom i bruk då måste det gnuggas, då kom tvättbrädet av trä, det kom hit med järnvägen 1880—82, då många nymodigheter följde med» (Hälsingland EU 10 019). »I mitt hem där tog vi alltid blötvatten i en lergrav, där dom hade grävit upp blålera till att mura spisar med. Det vattnet var särskilt bra att ha till bykvatten. Di hade varken såpa eller tvål till grovtvätt, det var hemvävt av linne och hemspunnet så det blev rent av askelut. Vi varken stukade eller gnidde men det var arbete ändå att ösa ur en 50 grytor» (Blekinge EU 9819). »Vid lakning under lång tid och tillräckligt med aska behövde ej kläderna gnos, men gnoddes vid såpkokning utan askelut i senare tid» (Västergötland EU 9799).

Gnuggningen hade många namn, gnugga, gnubba, tvätta. I Svealand var

1. Den sista gammaldags stortvätten på Ovesholm i Skåne 1965. Kläderna stukas före ösningen.

stöta det vanliga (jfr blötas och stötas) och i Götaland stuka och gno. Speciella för Västsverige var orden skrubba och krömta och för Skåne fila och krönta. Tvättbrädet fick motsvarande benämningar: gnugg-, stöt-, stukebräde, fileflaga, m. m.

Ösning och kokning

Efter gnuggningen skulle vittvätten kokas eller ösas. Ösningen förekom mycket allmänt i slutet av 1800-talet, särskilt i södra och mellersta Sverige. Denna metod innebar att kläderna inte kokades utan östes med lut. Det vanligaste var att lägga askan, insvept i ett grovt skynke eller i en tygpåse, i botten på ett mycket stort laggat kar

av 400—1500 liters rymd, som hade ett avrinningshål med tapp nära botten. Karet lyftes upp på en ställning, och en balja ställdes under tapphålet. Under askpåsen lades pinnar, flaskor eller grova, väl avkokta djurben och gärna också en djurskalle närmast hålet för att underlätta avrinningen. Över askpåsen lades de gnuggade kläderna, det grövsta och sämsta i botten, det finaste överst. Varmt vatten från pannmur eller gryta östes genom kläderna, rann ner i baljan, östes tillbaka till grytan för att värmas och så över kläderna igen i många timmar. Askan lakades ur i det genomsipprande vattenet, som så småningom blev en brun och hal lut. För att sköljningen skulle gå lättare kunde ösningen avslutas med en eller ett par grytor rent, kokande vatten.

Ösningen av vittvätten kallades lak eller byk. I Skåne, Blekinge, Småland och södra Östergötland hette det byk, och det stora karet kallades bykeså eller byka. Östra Småland hade ett eget uttryck, där kallades det att läcka byken. I norra Östergötland, Sörmland, Västergötland, Dalsland och Värmland hette metoden lakning och karet lakekar eller lakeså. I dessa områden kunde bykning betyda klappning. Ordet byk har annars på många håll alltmer kommit att användas om klädtvätt i allmänhet. Halland, Närke och Dalarna hade ett växlande språkbruk, där talade man både om att laka, byka och ösa, och i Västmanland och Uppland dominerade uttrycket byka på. I Hälsingland kallades ösningen för rostning eller röstning, en term som eljest hör ihop med ölbrygden. Övriga Nordsverige använde ordet ösning, där företeelsen överhuvudtaget förekom. I denna del av

landet dominerade nämligen kokningen.

Avsikten med kokningen eller ösningen av tvätten var som sagt att få den vit, och metoderna var i stort sett desamma som vid blekning av lingarn och vävar. Från många håll berättas att vårbyken inte bara innehöll ett halvt års smutstvätt, utan att också det oanvända linnet togs med för att blekas, eftersom våren var den bästa blekningstiden, då dessutom nya linhärvor och vävar östes eller kokades före blekning. Det går inte att avläsa någon skillnad i resultatet av kokning eller ösning. Det är möjligt att ösningsmetoden en gång har övertagits från de yrkesmässiga linblekerierna. Vid den tid som meddelarna berättar om är ösningen på tillbakagång, särskilt tydligt i Sydsverige, och det är osäkert om den alls förekommit i Nordsverige. »Här i Borrbys», skrev en meddelare från Skåne, »har man ända ifrån 1870-talet eller sedan soda allmänt kom i bruk kokat tvätten. Jag har aldrig sett någon byka tvätten här.» Men på Tunbyholms gård, där samma person förestod tvättarbetet 1898, »bykte man på gammeldags vis i stället för att koka. Tre pigor och en av de kraftigaste statarhustrurna skulle hjälpas åt. Det tog en dag att byka. Man skulle slå på och tappa av 18 gånger.» Bykan rymde 500 liter och där gjordes stortvätt var tredje månad (EU 10 305).

Många skånska uppteckningar berättar om samma förhållande. Kokningen av vittvätten var den normala metoden i Skåne långt före 1900, och ofta utfördes gnuggningen först efter kokningen. Att först koka och sedan gnugga, det var på skånskt vis, skriver

meddelare från Småland och Östergötland. Bykningen höll sig längst kvar på gods och stora herrgårdar, särskilt för det grövre linnet. Ösningen krävde mycken arbetskraft och bränsle och var tidsödande. Men det tycks ha varit en bra metod att klara enorma tvättar av enbart linne. När allt mer av linneförråden kom att bestå av bomull, visade de en tendens att gulna av askluten. Många köpte klorkalk för att bleka bomullsplaggen. »Det var endast högfärdsgalna som bykte tvätten. En hoveribonde skulle bli ruinerad om han eldade i ett sträck i 12 timmar», säger en meddelare i Skurup. »Vanlig bondtvätt kokades 1½ timma och bankades sedan, och det gick åt 2 kg soda och ½ kg såpa till en stor tvätt.» Koktiden varierar från ½ till 2 timmar.

Redan 1834 hade en hushållskunnig dansk dam Christiane Rosen gett ut en handbok i tvätt: Den duelige Husmoder, där hon beskriver både kokning och bykning men anmärker, att hon själv inte sett någon byka sedan sin ungdom. Andra upplagan av Matilda Langlets handbok Husmodern (Sthlm 1892) är däremot skeptisk mot kokning och rekommenderar bykning.

Det var inte bara skåningarna som från 1870-talet hastigt övergick till den bekvämare kokningen av tvätten. Kokning var för övrigt en gammal och välkänd metod överallt, fast den tidigare inskränktes till små tvättar. I Nordsverige var kokningen allmän utom på stora gårdar i Hälsingland och Ångermanland, och ingen kan minnas att någon annan metod förekommit. En kvinna i Jämtland som föddes 1850 berättade om hur hennes mormor skildrat sin ungdoms kokning av vittvätten med fett och lös aska »i ask-

2. Stora bykkaret
uppställt på en
bock vid sidan av
pannmuren. Oves-
holm 1965.

groen», alldeles likt blekningsprocessen av de nyspunna linhärvorna. I södra hälften av Dalarna har man lakat och bykt, men i den norra delen fanns inget minne av någon annan metod än kokning.

Sköljning och klappning

Sköljning försiggick bäst vid rinnande vatten eller vid en sjö, men i nödfall fick man stå vid gårdsbrunnen och skölja i flera kar. Vintertid höggs en vak på isen. »Det var så kallt att kläderna som vi bykte (=klappade) frös ihop och vi såg ut som isstoder. Så bar det då iväg hem den långa vägen, frusna, isiga och gråtfärdiga, men

bykas skulle det», klagar en torparflicka om sin tjänst på en bondgård år 1905 (Sörmland EU 33 519). Det berättas att omtänksamma husmödrar bland de varma kläderna lade ner en butelj brännvin med sirap i, som tvätterskorna fick stärka sig med under klappningen.

Stortvätt

Ett välbeställt hushåll med ett stort linneförråd satte en ära i att endast ha stortvätt två gånger om året, vår och höst, eventuellt med en mindre tvätt strax före jul. »Det var dålig bondgård, där inte 'linkläa' räckte till ombyte ett halvår» (Hälsingland EU

3. De sköljda kläderna vrids med vridmaskin. Ovesholm 1965. (Bild 1—3 foto F. Henriksson, Kristianstads Museum, neg. i Nord. mus.)

10 019). »Höstlaket innan tjänstehjonen flyttade, vinterlaket före Lusse, vårlaket före pingst» (Västergötland EU 9944). Husets döttrar och kvinnliga tjänare utökades med lejd arbetskraft, som kunde få 50 öre om dagen på 1870-talet och 1 kr vid sekelskiftet plus maten. Maten gjordes alltid extra god och riklig under tvättdagarna, och kaffet flödade.

Där kokningen dominerade var tvätten ett enskilt, kvinnligt hushållsbestyr utan särpräglade drag. Men i de mellansvenska landskapen (Småland, Öster- och Västergötland, Sörmland, Närke, Västmanland och Värmland), där man länge och allmänt höll fast vid ösningen, följde tvättens olika arbetsmoment ett rikt utvecklat och varierat mönster. Arbetslaget var ganska

stort, oftast unga flickor under ledning av en erfaren äldre kvinna. Husmodern deltog sällan i arbetet men såg till, att tvätterskorna fick rikligt med mat och värmande drycker. I ett inre område bestående av Småland, Västergötland, Östergötland och Sörmland föregicks den långa varmösningen av en eller ett par timmars lakning med kall eller ljummen lut.

Varmlakningen började på kvällen och pågick större delen av natten och hade närmast karaktär av en ungdomens arbetsfest. Pojkar och flickor från granngårdarna kom och hjälpte till med nattarbetet. De skulle elda och ösa nästan utan uppehåll, ty avsikten var att kokande lut från t. ex. en 60-liters gryta genom ständig ösning skulle hetta upp ett 500-liters kar med tvättkläder, så att karet till slut brändes, när man tog på det. 12—20 grytor eller mera östes över tvätten, enligt en ramsa: lägg på så det brinner och läck så det rinner. Traktering hörde till: raggmunk och fläsk, eller väfflor, smörgås, öl och brännvin, eller kaffe, kringle och gorån. Det var ett stort nöje för ungdomen, ett riktigt kalas, försäkrar både manliga och kvinnliga berättare. Ett sådant gille kallades bykåka i Östergötland och lakesjä i Västergötland. En pojke och en flicka fick sköta arbetet en stund i taget, medan den övriga skaran najsade, dansade, satte ihop rim och drog historier. »Då de ej lakade tvättkläderna på lakesån utan kokade den en timma i lakgrytan och sedan sköljde dem då var tvätten färdig före kvällen, och då blev det ej något lakesjä på kvällen, därför kallade ungdomarna sådan byk för Lusebrögg» (Västergötland EU 9944).

4. Sköljning och klappning i Södermanland. Odat. foto.

Över hela landet har kvinnorna under tvättarbetet roat sig med skämt och retsamheter, ofta med erotisk anstrykning. Särskilt har floran av talesätt blomstrat inom det område, där ösningen gav upphov till ett kalas. Skämten rörde sig mycket kring sambandet mellan pojkticke och torkväder. »Det var bra att ha en flicka med karlticke med vid byket, då blev det fint torkväder.» »Tänk på oss i morgon då vi ska skölja tvätten», var tydligen ständiga utrop från flickorna till pojkarna. En flicka som fick vackert väder skulle få en vacker fästman. Om det regnade, retades gummorna med flickorna: nu är ditt pojkticke förstört för hela året. Men det fanns mera drastiska uttryck för sambandet mellan manfolk och torkväder: för att

torkvädet skulle bli bra lade man ett par manskalsonger närmast askpåsen i lakesån, och tvätterskorna uppmanade männen att hängsla upp byxorna högt på morgonen, eller skaka byxorna ordentligt, eller vända dem, eller hänga ut dem, osv.

Retsamheter kvinnorna emellan rörde sig likaså om förhållandet till det andra könet. Den som blötte ner sig skulle få en fyllebult till man. När två kvinnor hjälptes åt att vrida ur ett lakan skulle den som fick »knoten» få en krokig gubbe, eller sades det att hon fick vaggan. En sista urvridning kallades att snyta svärmor.

Överallt berättades också variationer av historien om lusen. Efter tre dagars lakning kommer en lus kravlande upp ur karet och sätter sig på

kanten och klagar: Ska du laka i dag med? Historien får gärna utspelas i en granngård. »Så länge inte seden kom mit i bruk och man börjat koka tvätten var det ingen skam eller ovanligt heller, att båda rika och fattiga voro

fulla av lus», skriver en skånska född 1873 (EU 10 305). »Det var särskilt tre stycken av våra grannnummor, den sista dog 1888, som det sades om, att när de bykte stodo lössen på bykans kant och sade: byker du i dag mor.»

SUMMARY

Laundry

The laundering of white clothes, especially of linen, was carried out in Sweden during the end of the 19th century and still, in certain quarters, during one or two decades of the 20th century by lading with ash lye. This method was employed at big wash, this being done two, three or at the most four times a year. Small laundry which was done in a wash-tub was boiled in ash lye. The lading was done as follows: the white articles of clothing were put in a very large wooden tub with a capacity of 400—1 500 litres, having a hole with a tap near the bottom. At the bottom a sack was laid containing ashes of beech- or birch-wood. Water was sprayed over the clothes, ran out through the hole down into a tub, was poured into a wash-tub to be heated and then back again over the clothes 12—20 times or more. That took many hours. By this means the ash was soaked out into the water to make a lye of potash.

In Central Sweden this work was carried on during the night and was performed by young women, who were visited by young folk, especially young men, from the neighbourhood, and the lading of the laundry had developed into a lively work-time festival with song, dance and refreshments.

When soda became a regular article of trade over the whole country, at least from the 1870s, the time-saving process of boiling the washing came more and

more into use, with the result that night-work became unnecessary and the work-time festivals came to an end. In South Sweden the lading of the laundry ceased in the 1870s and 1880s, in certain parts of Central Sweden it was still carried on in the early years of the 20th century. In North Sweden, on the other hand, boiling is an old practice: the lading method is known only in certain districts. The name for lading was in South Sweden »byk», in the Western and in parts of Central Sweden »lak». One of the reasons why lading with ash lye was abandoned was apparently the increasing quantity of cotton goods in the linen cupboard. The ash lye is said to have made the cotton yellow. Moreover, cottonwear has to be rubbed with soap and soda before being laded or boiled.

For woollen garments neither ash lye nor soap nor soda were suitable. For these were used, inter alia, sheep-wash wool-scouring water, urine, blueclay, boiled-fish water.

The above data were collected and sent in to the Nordic Museum during the years 1936—37 with the aid of a questionnaire on clothes-washing (NM 64). The questions were answered by 140 persons, and the answers are based on the informants' own experiences and on interviews with elderly persons. The answers refer in the main to the situation existing in the rural districts between the years 1870 and 1900.